

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ
БИОЛОГИЯ ИНСТИТУ
К. ТЫНЫСТАНОВ атындагы
ЫСЫК-КӨЛ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

Диссертациялык кеңеш Д 03.21.638

**Кол жазма укугунда
УДК. 582:581.9[575.2](043.3)**

Омурова Кенжекул Орозобековна

**Ички Тянь-Шандагы өскөн дары өсүмдүктөрдүн негизги
түрлөрүнө ресурстук мүнөздөмө берүү
(Нарын районунун мисалында)**

03.02.01 – ботаника

**Биология илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын
авторефераты**

Бишкек – 2022

Диссертациялык иш Кыргыз Республикасынын Улуттук Илимдер академиясынын химия жана фитотехнология Институтунун эфир майлуу жана дары өсүмдүктөр лабораториясында аткарылды.

Илимий жетекчиси: Содомбеков Ишенбай биология илимдеринин доктору, профессор, Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Химия жана фитотехнология институтунун эфир майлуу жана дары өсүмдүктөр лабораториясынын башчысы

Расмий оппоненттер: Акматов Медет Кенжебаевич биология илимдеринин доктору, И.Арабаев атындагы КМУнун проф. М.М. Ботбаева атындагы биологиялык ар түрдүүлүк кафедрасынын профессору;

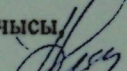
Кенжебаев Советбек Кайыпович биология илиминин кандидаты, УИАнын Түштүк аймактагы Жалал-Абад илимий изилдөө борборунун экология жана токой экосистемасынын лабораториясынын башчысы.

Жетектөөчү мекеме: К.И.Скрябин атындагы Кыргыз Улуттук агрардык университети токойчулук жана мөмө-жемиш өстүрүүчүлүк кафедрасы (720005, Бишкек ш., Медеров к., 68).

Диссертациялык коргоо 2022-жылдын «27» октябрында саат 16-00 биология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Биология институ жана К. Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университетине караштуу Д 03.21.638 диссертациялык кеңештин отурумунда өткөрүлөт, дареги: 720071, Бишкек шаары, Чүй проспекти, 265. Диссертацияны коргоонун онлайн берүүнүн идентификациялык коду: <https://vc.vak.kg/b/032-exo-dvu-vvu>

Диссертация менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын борбордук китепканасында (дареги: Бишкек шаары, Чүй проспекти, 265а), К. Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университетинин китепканасынан (Каракол ш., Тыныстанов к., 26), жана КР Президентине караштуу Улуттук аттестациялык комиссиясынын сайтынан: <https://www.vak.kg> таанышууга болот.

Автореферат 26.09 » 2022-жылы таркатылды.

Диссертациялык кеңешинин окумуштуу катчысы, биология илимдеринин кандидаты Бавланкулова К. Д.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Теманын актуалдуулугу. Акыркы жылдарда дүйнө жүзүндө саламаттыкты сактоо багытында дары өсүмдүктөрдөн алынган каражаттарга басым жасалып, суроо талап жогору болгондуктан бүткүл дүйнө жүзү боюнча, дары өсүмдүктөр өзгөчө актуалдуу болуп саналат. Азыркы учурда жаратылыш ресурстарын, анын ичинен жапайы дары өсүмдүктөрдү пайдалануу адамдын көптөгөн ооруларын дарылоо жана алдын алуу үчүн барган сайын чоң мааниге ээ болууда (И. А. Муравьев 1965; А. А. Бажецкая 1972; М. К. Кукунов 2002; П. К. Алимбаева 1986; А. А. Алтымышев 1991; И. С. Содомбеков 2012, 2016).

Республиканын аймагында 4000 миңден ашык жогорку өсүмдүктөрдүн түрү кездешет. Анын ичинен дары өсүмдүктөрдүн 200 дөн ашык жапайы түрү кездешип, алардын 80ге жакыны илимий медицинада колдонулат. Эгемендүүлүк мезгилинен бери өлкөдө дары өсүмдүктөрдүн чийки затын сатып алуунун жана пайдалануунун (экспортун) көзөмөлсүз жыйноо, ирээтсиз чогултуп сатуу процесси жүрүп жатат (Дж. К. Картанбаев 2002; К. Т. Шалпыков 2014, 2015; Н. Р. Бурканов 2012, 2016).

Ошондуктан акыркы жылдары дары өсүмдүктөрдү максатсыз пайдалануунун негизинде табигый запастарынын азайуусуна алып келүүдө, ага карабастан дары өсүмдүктөрдүн түрлөрү толук изилдене элек болсо да физика-географиялык шарттары өзгөчөлөнгөн бийик тоолуу Ички Тянь-Шандын табигый чөйрөдө өскөн дары өсүмдүктөрдүн түшүмүн жыйноо, аларды рационалдуу пайдалануу жана коргоо маселелерин принципалдуу чечүүнү камсыз кылган ресурстар изилдөөлөрдү жүргүзүү зарыл себеби, дары өсүмдүктөрүнүн табигый корлору жок болуу коркунучунда турат. Республиканын дары-дармек өсүмдүктөрүнүн жаратылыш запастарын баалоо жана эсепке алуу, аларды сарамжалдуу пайдаланууну, коргоону жана көбөйтүүнү уюштуруу теориялык жактан да, практикалык жагынан да абдан актуалдуу проблемалар болуп эсептелинет.

Ички Тянь-Шандын Нарын районундагы таралган дары өсүмдүктөрдүн табигый таралышы жана корлору боюнча, ар түрдүү өсүмдүктөрдүн коомдоштугундагы өсүү шарттары боюнча илимий негизделген маалыматтар жетишсиз. Ошондуктан аймактын дары өсүмдүктөрүнүн корлорун, жана түрдүк курамын изилдөөдө учурдагы абалын баалоо, эксплуатациялоонун рационалдуу режимдерин кыска мөөнөттө түзүү, коргоо иш чараларын уюштуруу болуп саналат.

Диссертациянын темасынын илимий изилдөөлөр жана программалар менен байланышы. КРнын УИАгы Химия жана фитотехнология институтунун илимий - изилдөө багытында (мам. регистрация № 0005386) темасындагы илимий ишине таандык.

Изилдөөнүн максаты. Ички Тянь-Шандагы Нарын районунда таралган дары өсүмдүктөрдүн ата мекендик фармацевтика өндүрүшүндө колдонуу үчүн табигый корлорун изилдөө.

Изилдөөнүн милдеттери:

1. *Artemisia absinthium*, *Dracocephalum integrifolium*, *Patrinia intermedia* жана *Ziziphora clinopodioides* экологиялык-фитоценологиялык өзгөчөлүктөрүн түрдүү өсүмдүк коомдоштуктарында таралуусун аныктоо;

2. Изилденүүчү өсүмдүктөрдүн түрлөрүнүн нымдуулукка болгон талабын тиричилик формасын классификациялоо;

3. Изилденип жаткан өсүмдүктөрдүн коомдоштуктарындагы экологиялык группалардын көрсөткүчтөрүн аныктоо;

4. Изилденүүчү дары өсүмдүктөрдүн таралуу аймактарын, түшүмдүүлүгүн, табигый запасын (корун) жана жыйноо ченемдерин баалоо;

5. Изилденүүчү дары өсүмдүктөрдүн таралуу аймагынын карта-схемасын түзүү.

Алынган жыйынтыктардын илимий жаңылыгы.

Биринчи жолу *Artemisia absinthium* L., *Dracocephalum integrifolium* Benge., *Patrinia intermedia* Roem et Schult жана *Ziziphora clinopodioides* Lam. дары өсүмдүктөрдүн түрдүү формациядагы ценопопуляциясы, жана таралуусу изилденди; Дары өсүмдүктөрдүн нымдуулукка карата тиричилик формалары изилденип классификацияга салынды; өсүмдүктөрдүн коомдоштуктарынын экологиялык группаларынын көрсөткүчтөрү аныкталды; изилденүүдөгү дары өсүмдүктөрдүн таралуу аймактары, түшүмдүүлүгү, табигый запастары (корлору) аныкталып жыйноо ченемдери бааланды; дары өсүмдүктөрдүн таралган аймагынын карта-схемасы түзүлдү.

Алынган натыйжалардын практикалык мааниси. Диссертациядагы алынган илимий натыйжалар Ички Тянь-Шандын Нарын районуна караштуу (Каратал, Ача-Таш, Сай-Ачык, Жонбулак, Кыргоол-Тоо, Козу-Кыштоо, Май-Күнгөй, Желе-Карагай, Жазы-Карагай, Тешик, Кум-Бел, Бөрүлү) акмактарда таралган дары өсүмдүктөргө илимий-анализдик байкоо жүргүзүү менен санын, түрлөрүн тактоо жаратылыш байлыктарын туура пайдаланууга көмөк берет.

Диссертацияда алынган илимий натыйжалар медициналык жана экологиялык багыттагы адистиктердин окуу процесстеринде, коруктарда дары өсүмдүктөрдүн корлорун аныктоодо С. Нааматов атындагы Нарын мамлекеттик университетинин “Табигый илимдик билим берүү” кафедрасында талаа практикасы боюнча иштер аткарылып келет.

Нарын медициналык колледжинде 060108 – «Фармация» багыты боюнча дары чөптөрдү чогултуу жана кургатуу менен практикалык иштер (Акт № 01-38/123. 20.09.2021) жүргүзүлөт жана «Каратал-Жапырык

мамлекеттик коругунда өсүмдүктөрдүн түрдүк курамын инвентаризациялоо жана аныктоо» боюнча иштер (Акт № 02-4/4. 11.01.2022) аткарылат.

Алынган натыйжалардын экономикалык маанилүүлүгү. Изилдөөнүн жыйынтыгында дары өсүмдүктөрдү өндүрүштүк өлчөмдө жыйноо мүмкүнчүлүгүнө карата таралган аймактары аныкталып, карта-схемасы берилди. Ички Тянь-Шандагы Нарын районунда таралган дары өсүмдүктөрдүн корлорун туруктуу пайдалануу менен жергиликтүү калктын жана республикабыздагы кайра иштетүүчү ишканалардын кирешесинин жогорулашына алып келет.

Диссертациянын коргоого коюлуучу негизги жоболору:

1. Изилденүүчү түрлөрдүн флорасын, экологиялык топторун жана жашоо формаларын талдоо;

2. Изилденген өсүмдүктөрдүн коомдоштугунун түрдүк курамынын экобиоморфологиялык ценотиптерин аныктоо;

3. Эрмендин, жалбырагы бүтүн аркар оттун, орто патриниянын жана жыттуу зизифоранын экологиялык жана фитоценоздук өзгөчөлүктөрүн аныктоо;

4. Жапайы өскөн дары өсүмдүктөрдүн таралышын, тыгыздыгын жана аянттарын тактоо;

5. Ички Тянь-Шандын табигый өсүмдүк ресурстарын сарамжалдуу пайдаланууну жана аларды коргоо боюнча сунуштарды киргизүү.

Изилдөөчүнүн жеке салымы. Диссертацияда негизги бөлүмдөр жана талаа шартында уюштурулган экспедициялык иштер, лабораториядагы изилдөөлөр изденүүчүгө таандык. Изилдөөлөр 2013-2021 – жылдар аралыгында аткарылды жана статистикалык интерпретациялык маалыматтар, ошондой эле жасалган иллюстрациялык көрсөткүчтөр авторго таандык.

Иштин апробацияланышы. Диссертациянын негизги маалыматтары эл аралык илимий практикалык форумдарда, конференцияларда, симпозиумдарда жана семинарларда талкууланган: Эл аралык илимий-практикалык конференция «Биологические и экологические современные техники и технологии в медицине» (Иссык-Куль, 2015), Эл аралык илимий форум «Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук в обществе» (Гелье, 2016), Эл аралык конференция “Билим берүү, тарых жана маданият өлкөнүн өнүгүүсүнө оболго” (Нарын, 2016), Эл аралык илимий – практикалык конференция “Илим билимдин өнүгүүсүндө адеп ыймандык жана маданий баалуулуктар” (Нарын, 2017), Uluslarasi Türk dünyasi mühendislik ve fen bilimleri kongresi (Türkie, 2019) Эл аралык илимий-практикалык конференция “Борбордук Азиядагы эл аралык мамилелердин, гуманитардык жана табигый илимдердин актуалдуу проблемалары:

учурдагы абалы жана келечектери” (ОшМУ, 2019), Кыргыз Республикасынын Улуттук Илимдер Академиясынын химия жана фитотехнология институтунун окумуштуулар кеңешинин кеңейтилген отурумунда талкууланды (Бишкек, 2021).

Диссертациянын илимий жыйынтыктарынын жарыяланышы. Диссертациянын негизги жоболору Кыргызстандын илимий басмаларынан жалпы 15, анын ичинен 10 рецензияланган РИНЦ ЖАКтын тутумунда, КРнын УАКнын илимий журналында 1 жарыяланган.

Диссертациялык иштин түзүлүшү жана көлөмү. Диссертациялык иш 137 беттен, кириш сөздөн, төрт бөлүмдөн, жыйынтыктоо, колдонулган адабияттардын тизмесинен жана көрсөтмөлөрдөн турат. Анда 28 сүрөт, 28 таблица, 3 диаграмма бар. Адабияттардын саны 161, анын ичинен чет элдик басылмалар 14.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

1-Бап. Кыскача изилдөө тарыхы. Бул бөлүмдө Ички Тянь-Шандын Нарын районунда таралган өсүмдүктөрдүн таралуусу боюнча кыскача илимий булактарды талдоо маалыматтары берилди.

2-Бап. Ички Тянь-Шандагы Нарын районунун кыскача физикалык-географиялык мүнөздөмөсү. Изилденген аймактын географиялык абалы: географиялык жайланышы, ландшафты, рельефи, климаты, топурагы, өсүмдүктүүлүгү жөнүндө маалыматтар келтирилди.

3-Бап. Изилдөөнүн объектиси жана усулдары.

3.1. Изилдөө объектиси. Ички Тянь-Шандагы Нарын районунун аймагында түрдүү деңиз деңгээлинде таралган 19 өсүмдүктүүлүктөр коомдоштуктарынын экологиялык жана фитоценодикалык ресурстук мүнөздөмө берүү үчүн 4 түр дары өсүмдүктөр: *Artemisia absinthium* L., *Dracocephalum integrifolium* Bunge., *Patrinia intermedia* Roem et Schult, жана *Ziziphora clinopodioides* Lam. изилденди.

Изилдөөнүн предмети: Ички Тянь-Шандын Нарын районунда таралган дары өсүмдүктөрдүн табигый корлору.

3.2. Изилдөөнүн усулдары. 2013-2021-жылдардын аралыгында дары өсүмдүктөрдүн таралышын жана түрдүк коомдоштуктарын изилдөөдө маршрутдук-рекогноскалык усулу менен ишке ашыруу үчүн колдонулду.

Өсүмдүктөрдүн формациясынын экологиялык типтери жана тиричилик формалары; И. Г. Серебряков, А. П. Шенниковдун (1980) Раункиердин системасы боюнча усулдук колдонуу менен классификацияланды.

Өсүмдүктөрдүн коомдоштугун жазууда Г. Друденин алты балдык шкаласы боюнча түрдүк курамын, каптоосун, жыштыгын аныктоодо визуалдык (көз болжол) баа берүү геоботаникалык усулдары колдонулду.

Өсүмдүктөрдүн латынча аталыштары С. К. Черепанов (1995) боюнча такталды.

Дары өсүмдүктөрдүн табигый корлорун аныктоодо жалпы кабыл алынган «Методика определения запасов лекарственных растений» И. Л. Крылова, А.И. Шретер (1971) И. Л. Крылова, А. И. Шретер (1971); И.Л. Крылова, (1973, 1979, 1981), (Утвержденный Государственным комитетом СССР по лесному хозяйству, Министерством медицинской и микробиологической промышленности, 1986) усулу пайдаланылды.

Artemisia absinthium L. түшүмдүүлүгүн эсептеп чыгууда «үлгү аянтты эсепке алуу» ыкмасы боюнча жүргүзүлдү. *Patrinia intermedia* Roem et Schult., түшүмдүүлүгүн эсептөөдө «моделдик экземпляр» ыкмасы колдонулду. *Ziziphora clinopodioides* Lam. жана *Dracocephalum integrifolium* Bunge., түшүмдүүлүктөрүн эсептеп чыгарууда «проекттивдүү жабуу» ыкмасы колдонулду.

Материалдарды жана статистикалык эсептөөлөрдү компьютердик Microsoft Excel программасынын жардамы аркылуу жүргүзүлүп, графикалык иллюстрациялар Microsoft Excel программасы менен түзүлдү, ал эми карта-схема түзүүдө Adobe Photoshop CS3 компьютердик программасы колдонулду.

4-Бап. Дары өсүмдүктөрдүн сырьелук корлоруна экологиялык-фитоценологиялык мүнөздөмө берүү.

4.1. Изилденген дары өсүмдүктөргө ценопопуляциялык анализ жүргүзүү.

Ички Тянь-Шандагы Нарын районунун катаал климаттык шартында: Каратал, Май-Күнгөй, Кыргоол-Тоо, Тешик жана Кум-Бел аймактарында 221 түр гүлдүү өсүмдүктөр, 46 уруу, 147 тукум, аныкталды, изилдөөнүн жыйынтыгы 4.1.1 - таблицанда келтирилди.

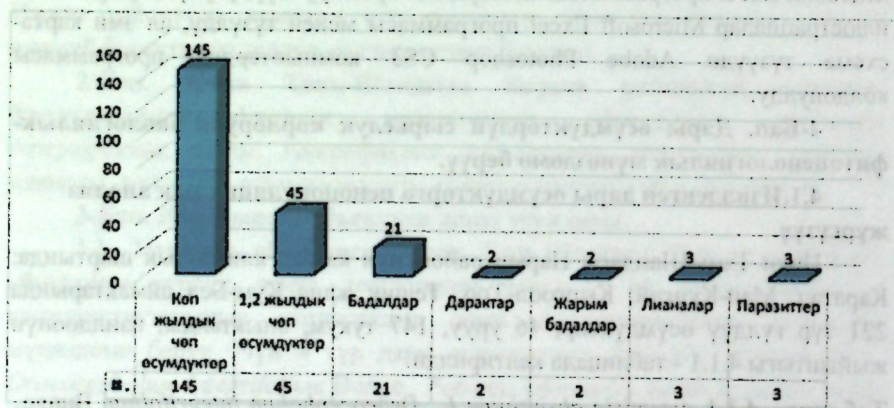
Таблица - 4.1.1 *Artemisia absinthium* L., *Dracocephalum integrifolium* Bunge., *Patrinia intermedia* Roem et Schult. жана *Ziziphora clinopodioides* Lam. дары өсүмдүктөрү катышкан негизги уруулар

№	Уруулардын аталышы		Тукум. саны	Түрлөрдүн үн саны	Түрлөрдүн жалпы саны % менен
	кыргызча	латынча			
1	Кылкандуулар	<i>Poaceae</i>	17	27	12,3
2	Татаал гүлдүүлөр	<i>Asteraceae</i>	17	21	9,6
3	Роза гүлдүүлөр	<i>Rosaceae</i>	11	20	9,1
4	Байчечекейлер	<i>Ranunculaceae</i>	7	12	5,5
5	Чанактуулар	<i>Fabaceae</i>	10	12	5,5
6	Чатыр гүлдүүлөр	<i>Apiceae</i>	7	10	4,5
7	Шакардуулар	<i>Chenopodiaceae</i>	8	9	4,1

таблица - 4.1.1 уландысы

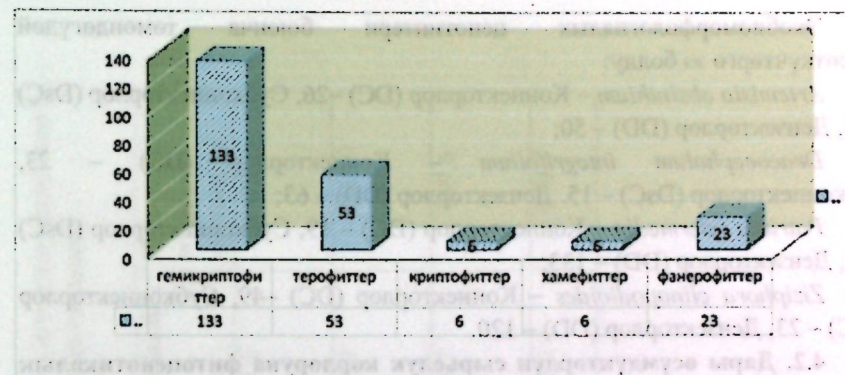
8	Чакалайчандар	<i>Scrophulariaceae</i>	6	9	4,1
9	Өлөң чөптөр	<i>Cyperaceae</i>	7	9	4,1
10	Эрин гүлдүүлөр	<i>Labiatae</i>	3	9	4,1
11	Кымыздыктар	<i>Polygonaceae</i>	5	7	3,2
12	Кайчы гүлдүүлөр	<i>Cruciferae</i>	4	7	3,2
13	Калган уруулар	34	44	69	30,7
Баардыгы:			147	221	100%

Өсүмдүктөрдүн жашоо формалары бийик тоолуу аймакта, изилденип жана такталып объектилердин түрдүк курамында көп жылдык өсүмдүктөрдүн саны –65,7 %, бир - эки жылдык өсүмдүктөр –20,4 % түзөөрү белгиленди. Ал эми бадалдардан –9,5 % жана жарым бадалчалар –0,9 %, дарак өсүмдүктөрү –0,9 %, ошондой эле лианалардан –1,3 % жана мите өсүмдүктөрдөн –1,3 % таралганы тастыкталды.(4.1.1-сүрөт).

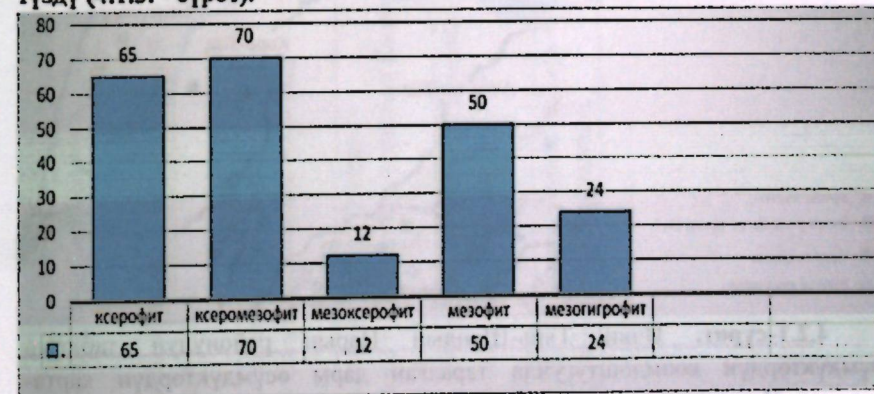
4.1.1. - сүрөт. *Artemisia absinthium L.*, *Dracocephalum integrifolium Bunge.*, *Patrinia intermedia Roem et Schult.* жана *Ziziphora clinopodioides Lam.* дары өсүмдүктөрү катышкан тиричилик формаларынын курамы.

4.1.2. - сүрөттө көрүнүп тургандай көп жылдык чөп өсүмдүктөрү басымдуу таралган. Өсүмдүктөрдүн түрлөрүн жылдын жагымсыз мезгилинде тактоодо бучүр жана өркүндөрүнүн жайгашуусу менен экологиялык топтору аныкталды. Негизги өсүмдүктөрдүн түрлөрүнүн курамында шалбаалуу-талаа жана талаа алкактуулугундагы флоранын голарктикалык курамы: гемикриптофиттер –60,2 %, терофиттер –23,9 %, фанерофиттер – 10,5 %, хамефиттердин катышуусунда – 2,7 % жана криптофиттер – 2,7 % б. а. изилдөөдөгү флоранын ксеротермикалык шартында жогорку үлүштүк көрсөткүчтөр аныкталды (4.1.2-сүрөт).

4.1.2 – сүрөт. *Artemisia absinthium L.*, *Dracocephalum integrifolium Bunge.*, *Patrinia intermedia Roem et Schult.* жана *Ziziphora clinopodioides Lam.* дары өсүмдүктөрү катышкан тиричилик формасынын системалык көрсөткүчтөрү Раункиер боюнча.

Өсүмдүктөрдүн таралуусунда шалбаалуу-талаа жана талаа коомдоштуктарындагы ар кандай түрлөрдүн нымдуулугуна жараша изилдөөлөрдүн жыйынтыгы: ксерофиттер, ксеромезофиттер, мезофиттер, мезоксерофиттер жана мезогигрофиттер катары аныкталды. Нымдуулукка карата өсүмдүк түрлөрүнүн экологиялык топторунан басымдуу ксеромезофиттер 31,6 % түздү. Себеби башка көрсөткүчтөргө караганда нымдуулук жетишсиздиги байкалды, ал эми ксерофиттер кургакчыл жердеги өсүмдүктөр – 29,5 %, мезофиттер нымдуулук жетиштүү жерлерде өскөндөр – 22,6 %, мезоксерофиттер – 5,4 % жана мезогигрофиттер – 10,9% түздү (4.1.3. - сүрөт).

4.1.3.- сүрөт. *Artemisia absinthium L.*, *Dracocephalum integrifolium Bunge.*, *Patrinia intermedia Roem et Schult.* жана *Ziziphora clinopodioides Lam.* дары өсүмдүктөрү катышкан экологиялык топтору.

Экобиоморфологиялык ценотиптери боюнча төмөндөгүдөй көрсөткүчтөргө ээ болду:

Artemisia absinthium – Коннекторлор (DC) – 26, Субконнекторлор (DsC) – 28, Дензекторлор (DD) – 50;

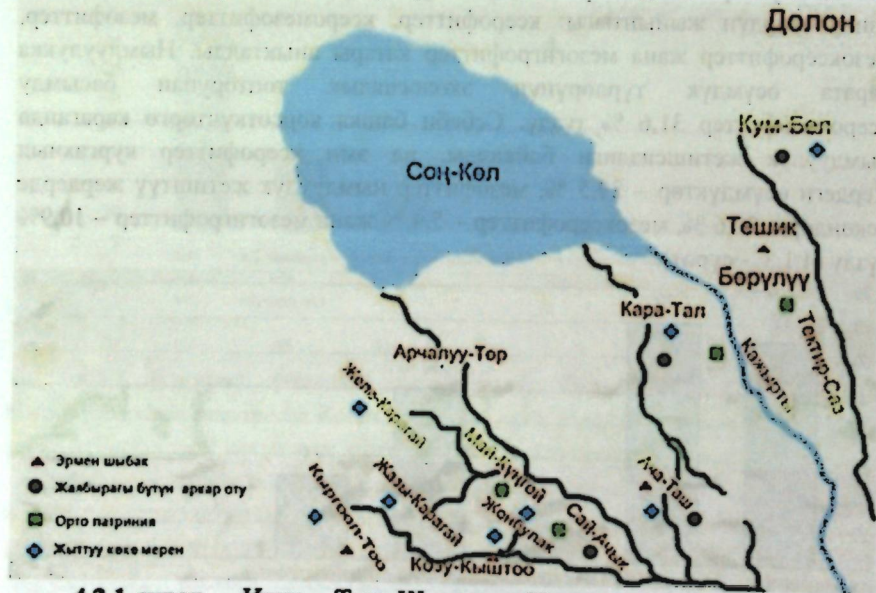
Dracosephalum integrifolium – Коннекторлор (DC) – 23, Субконнекторлор (DsC) – 15, Дензекторлор (DD) – 63;

Patrinia intermedia – Коннекторлор (DC) – 19, Субконнекторлор (DsC) – 21, Дензекторлор (DD) – 133;

Ziziphora clinopodioides – Коннекторлор (DC) – 49, Субконнекторлор (DsC) – 23, Дензекторлор (DD) – 120.

4.2. Дары өсүмдүктөрдүн сырьелук корлоруна фитоценотикалык мүнөздөмө

Шалбалуу-талаа өсүмдүк коомдоштуктарындагы дары өсүмдүктөрдүн сандык катышы аныкталып, анда эрмен шыбак (*Artemisia absinthium*), жалбырагы бүтүн аркар оту (*Dracosephalum integrifolium*), орто патриния (*Patrinia intermedia*) жана жыттуу көкө мерен (*Ziziphora clinopodioides*) таралуусу аныкталып, карта-схемасы түзүлдү (4.2.1.- сүрөт).

4.2.1-сүрөт. Ички Тянь-Шандын Нарын районунун табигый өсүмдүктөрдүн коомдоштугунда таралган дары өсүмдүктөрдүн карта-схемасы. Изилдөөлөрдүн жыйынтыгы менен дары өсүмдүктөрдүн табигый корлору жана түшүмдүүлүктөрү аныкталып 4.2.1,4.2.2,4.2.3,4.2.4.-таблицаларда, берилди.

Таблица - 4.2.1. Ички Тянь-Шандагы Нарын районунун түрдүү коомдоштугундагы *Artemisia absinthium* L. чийки корлору жана түшүмдүүлүгү (жердин үстүңкү бөлүгү), (сырьенун кургак салмагы кг/га менен)

№	Жайгашкан жери жана өсүмдүктөрдүн коомдоштуктары	Жалпы аянты, га.	Түшүмдүүлүгү, кг/га.	Эксплуатациялык кору, кг.	Жылдык жыйноо өлчөмү, кг.
1.	<i>Artemisia absinthium</i> + <i>Crepis sibirica</i> + <i>Carex turkestanica</i> . Ача-Таш жылгасы	14,5	240,5 ± 0,21	3487,2	872,0
2.	<i>Artemisia absinthium</i> + <i>Artemisia dracunculius</i> + <i>Onopordium acanthium</i> Козу-Кыштоо жылгасы	13,6	309,4 ± 0,28	4207,9	1051,9
3.	<i>Artemisia absinthium</i> + <i>Potentilla orientalis</i> + <i>Artemisia dracunculius</i> Кыргоол-Тоо жылгасы	11,6	275,7 ± 0,27	3198,7	799,6
4.	<i>Artemisia absinthium</i> + <i>Festuca sulcata</i> + <i>Crepis sibirica</i> Тешик калчыгайы	9,7	239,1 ± 0,22	2319,6	579,9

Таблицада 4.2.2. Ички Тянь-Шандагы Нарын районунун түрдүү коомдоштугундагы *Dracosephalum integrifolium* Bunge. чийки корлору жана түшүмдүүлүгү (жердин үстүнкү бөлүгү), (сырьенун кургак салмагы кг/га менен)

№	Жайгашкан жери жана өсүмдүктөрдүн коомдошуктары	Жалпы аянтты, га.	Түшүмдүүлүгү, кг/га.	Экспулагациялык кору, кг.	Жылдык жыйноо өлчөмү, кг.
1.	<i>Dracosephalum integrifolium</i> + <i>Leontopodium ochroleucum</i> + <i>Poa annua</i> + <i>Agropyron repens</i> Каратал жылгасы	13,5	324,9±0,31	4387,3	877,4
2.	<i>Dracosephalum integrifolium</i> + <i>Festuca sulcata</i> + <i>Artemisia dracunculius</i> Ача-Таш жылгасы	11,6	277,0±0,28	3213,8	642,7
3.	<i>Dracosephalum integrifolium</i> + <i>Dracosephalum nodulosum</i> + <i>Artemisia sieversiana</i> + <i>Artemisia dracunculius</i> Сай-Ачык жылгасы	10,6	200,8±0,19	2128,4	425,6
4.	<i>Dracosephalum integrifolium</i> + <i>Festuca sulcata</i> + <i>Ligularia narunensis</i> Кум-Бел жылгасы	12,7	245,6±0,26	3119,1	623,8

12

Таблицада 4.2.3. Ички Тянь-Шандагы Нарын районунун түрдүү коомдоштугундагы *Pairinia intermedia* Roem et Schult чийки корлору жана түшүмдүүлүгү (жердин астыңкы бөлүгү), (сырьенун кургак салмагы кг/га менен)

№	Жайгашкан жери жана өсүмдүктөрдүн коомдошуктары	Жалпы аянтты, га.	Түшүмдүүлүгү, кг/га.	Экспулагациялык кору, кг.	Жылдык жыйноо өлчөмү, кг.
1.	<i>Pairinia intermedia</i> Roem et Schult. + <i>Artemisia dracunculius</i> + <i>Artemisia ruitifolia</i> Каратал капчыгайы	14,5	341,2±0,32	4947,4	824,5
2.	<i>Pairinia intermedia</i> Roem et Schult. + <i>Stipa orientalis</i> + <i>Astragalus petraeus</i> Май-Күнгөй жылгасы.	11,2	386,4±0,34	4327,6	721,2
3.	<i>Pairinia intermedia</i> Roem et Schult. + <i>Bromus tectorum</i> + <i>Clematis songorisa</i> Сай-Ачык жылгасы	10,5	405,7±0,40	4259,8	709,9
4.	<i>Pairinia intermedia</i> Roem et Schult. + <i>Festuca sulcata</i> + <i>Lappula rupestris</i> Бөрүлү капчыгайы	9,5	412,4±0,37	3917,8	652,9

13

Таблица 4.2.4. Ички Тянь-Шандың Нарын районунун түрдүү коомдоштугундагы *Ziziphora clinopodioides* Lam. чийки корлору жана түшүмдүүлүгү (жердин астыңкы бөлүгү), (сырьсунун кургак салмагы кг/га менен)

№	Жайгашкан жери жана өсүмдүктөрдүн коомдошуктары	Жалпы аянты, га.	Түшүмдүүлүгү, кг/га.	Экспулатациялык кору, кг.	Жылдык жыйноо өлчөмү, кг.
1.	<i>Ziziphora clinopodioides</i> + <i>Festuca sulcata</i> + <i>Artemisia ruitifolia</i> Каратал капчыгайы	8,5	252,5±0,21	2146,2	536,5
2.	<i>Ziziphora clinopodioides</i> + <i>Juncus macrantherus</i> + <i>Festuca sulcata</i> Май-Күнгөй жылгасы	7,6	209,4±0,19	1591,4	397,8
3.	<i>Ziziphora clinopodioides</i> + <i>Festuca sulcata</i> + <i>Artemisia sieversiana</i> Желе-Карагай жылгасы	5,4	218,7±0,17	1180,9	295,2
4.	<i>Ziziphora clinopodioides</i> + <i>Blasmus compressus</i> + <i>Artemisia sieversiana</i> Жазы-Карагай жылгасы	3,2	397,4±0,31	1271,6	317,9
5.	<i>Ziziphora clinopodioides</i> + <i>Festuca sulcata</i> + <i>Artemisia ruitifolia</i> Кыргоол-Тоо жылгасы	6,0	330,1±0,29	1980,6	495,1
6.	<i>Ziziphora clinopodioides</i> + <i>Festuca sulcata</i> + <i>Artemisia sieversiana</i> Жонбулак жылгасы	3,7	292,3±0,27	1081,5	270,3
7.	<i>Ziziphora clinopodioides</i> + <i>Artemisia sieversiana</i> + <i>Blasmus rufus</i> Кум-Бел капчыгайы	7,1	197,5±0,18	1402,2	350,5

4.3. Ички Тянь-Шандын Нарын районунун аймагында таралган дары өсүмдүктөрдүн учурдагы абалы, аны коргоо багыттары

Мамлекеттик укуктук-ченемдик актылардын негизинде: “Өсүмдүктөр дүйнөсүн коргоо жана пайдалануу” туралуу КР мыйзамы (2007-ж.) өзгөчө корголуучу жаратылыш аймактары жана андагы өсүмдүктөрдү коргоо боюнча “Дары өсүмдүктөрдү жыйноонун эрежелери жана уруксат берилген ченемдери” (2008-ж. 01-13\112) жана башка бир катар мыйзамдар, нормативдик-укуктук актылар, токтомдор иштелип чыккан. Изилдөөгө алынган Каратал, Май-Күнгөй, Кыргоол-Тоо жана Тешик аймактарда таралган дары өсүмдүктөрдүн учурдагы абалы, жыштыгы изилденип, колдонуу багыты боюнча такталды (таблица-4.3.1.).

Таблица-4.3.1. Каратал, Май-Күнгөй, Кыргоол, Тешик, Кум-Бел өрөөндөрүндө таралган дары өсүмдүктөр.

№	Изилденүүчү аймактар	Өсүмдүктөрдүн аталышы	Учур. таралуу абалы.	Кадастр боюнча	Колдонулушу	
					Элдик медицина	Фармакологияда
1	Кара-Тал, Кыргоол-Тоо, Тешик, Кум-Бел	<i>Artemisia absinthium</i> L.	***	кеңири		+
2	Кара-Тал, Кыргоол-Тоо, Тешик, Бөрүлү	<i>Artemisia dracunculus</i> L.	***	кеңири	+	
3	Май-Күнгөй, Сай-Ачык, Тешик	<i>Artemisia viridis</i> Willd.	**	кеңири	+	
4	Кара-Тал, Сай-Ачык	<i>Achillea millefolium</i> L.	**	кеңири		+
5	Кара-Тал, Май-Күнгөй, Тешик	<i>Bidens tripartita</i> L.	***	кеңири		+
6	Кара-Тал, Май-Күнгөй, Ача-Таш	<i>Tussilago farfara</i> L.	**	кеңири		+
7	Кара-Тал, Кыргоол-Тоо, Тешик	<i>Taraxacum officinale</i> Wigg.	***	кеңири		+
8	Кара-Тал, Май-Күнгөй, Сай-Ачык, Ача-Таш	<i>Onopordum acanthium</i> L.	***	кеңири	+	

Таблица-4.3.1.уландысы

9	Кара-Тал, Май-Күнгөй, Сай-Ачык, Ача-Таш	<i>Xanthium strumarium L.</i>	**	кеңири	+	
10	Кара-Тал, Сай-Ачык	<i>Galium verum L.</i>	**	кеңири	+	
11	Кара-Тал, Май-Күнгөй, Сай-Ачык, Ача-Таш	<i>Equisetum arvense L.</i>	***	кеңири		+
12	Май-Күнгөй, Желе-Карагай, Жазы-Карагай	<i>Adonis parviflora Fisch. ex DC.</i>	**	кеңири	+	
13	Май-Күнгөй, Жазы-Карагай, Желе-Карагай	<i>Aconitum rotundifolium Kar. et Kir.</i>	*	Суб.эн.	+	
14	Кара-Тал, Май-Күнгөй, Сай-Ачык, Ача-Таш	<i>Clematis glauca Willd.</i>	***	кеңири	+	
15	Кара-Тал, Май-Күнгөй	<i>Clematis orientalis L.</i>	**	кеңири	+	
16	Кара-Тал, Кыргоол-Тоо, Тешик, Кум-Бел	<i>Capsella bursa-pastoris Medik.</i>	**	кеңири		+
17	Кара-Тал, Май-Күнгөй, Сай-Ачык, Ача-Таш	<i>Erysimum canescens Roth.</i>	**	кеңири	+	
18	Кара-Тал, Кыргоол-Тоо, Тешик, Кум-Бел	<i>Thlaspi arvense L.</i>	**	кеңири	+	
19	Кара-Тал, Тешик	<i>Mentha arvensis L.</i>	**	кеңири		+
20	Кара-Тал, Май-Күнгөй, Сай-Ачык, Кум-Бел, Бөрүлү	<i>Thymus seravschanicus Klok.</i>	**	Суб.эн.		+
21	Кара-Тал, Кыргоол-Тоо, Тешик, Кум-Бел	<i>Ziziphora clinopodioides Lam.</i>	***	кеңири	+	

Таблица-4.3.1.уландысы

22	Кара-Тал, Кыргоол-Тоо, Тешик, Кум-Бел	<i>Dracocephalum integrifolium Bunge.</i>	***	Суб.эн.	+	
23	Сай-Ачык, Тешик	<i>Polygonum aviculare L.</i>	**	кеңири		+
24	Тешик, Кум-Бел	<i>Rumex acetosa L.</i>	**	кеңири	+	
25	Кара-Тал, Май-Күнгөй, Кум,Бел, Тешик	<i>Rheum wittrockii Lundstr.</i>	**		+	
26	Кара-Тал, Май-Күнгөй, Сай-Ачык, Ача-Таш	<i>Valeriana turkestanica Sumn.</i>	**	Суб.эн.		+
27	Кара-Тал, Кыргоол-Тоо, Тешик, Кум-Бел	<i>Patrinia intermedia Roem. Et Schult.</i>	***	кеңири		+
28	Кара-Тал, Май-Күнгөй	<i>Rhodiola linearifolia Boriss.</i>	*	Суб.эн.	+	
29	Кара-Тал, Кыргоол-Тоо, Тешик, Кум-Бел	<i>Ephedra equisetina Bunge.</i>	***	кеңири	+	
30	Сай-Ачык, Ача-Таш	<i>Thermopsis turkestanica Gand.</i>	**	кеңири	+	
31	Май-Күнгөй, Сай-Ачык	<i>Vicia cracca L.</i>	**	кеңири	+	
32	Май-Күнгөй, Сай-Ачык	<i>Althaea officinalis L.</i>	**	кеңири		+
33	Кара-Тал, Кыргоол-Тоо, Тешик	<i>Crataegus sanguenea Pall.</i>	***	кеңири		+
34	Май-Күнгөй, Кыргоол-Тоо	<i>Geum rivale L.</i>	**	кеңири	+	
35	Кыргоол-Тоо, Тешик, Кум-Бел	<i>Padus avium Mill.</i>	**	кеңири	+	

Таблица-4.3.1.уландысы

36	Кара-Тал, Ача-Таш	<i>Potentilla canescens</i> Besser.	**	кеңири	+	
37	Кара-Тал, Кыргоол-Тоо, Тешик, Кум-Бел	<i>Rosa alberti</i> Regel.	***	кеңири		+
38	Кара-Тал	<i>Hippophae turkestanica</i> L.	*	кеңири	+	
39	Кара-Тал, Кыргоол-Тоо, Тешик, Кум-Бел	<i>Ribes meyeri</i> Maxim.	**	кеңири	+	
40	Кара-Тал, Кыргоол-Тоо, Тешик, Кум-Бел	<i>Berberis nummularia</i> Bunge.	**	кеңири	+	
41	Май-Күнгөй, Сай-Ачык	<i>Plantago intermedia</i> L.	***	кеңири		+
42	Кара-Тал, Кыргоол-Тоо, Тешик, Кум-Бел	<i>Juniperus sabina</i> L.	***	кеңири		+
43	Май-Күнгөй, Сай-Ачык	<i>Hyoscyamus niger</i> L.	**	кеңири		+

Шарттуу белгилер: кеңири, ***- орточо, ** - аз таралгандар -*;

Изилденип жаткан Каратал, Май-Күнгөй, Кум-Бел, Кыргоол-Тоо жана Тешик аймактарында таралган өсүмдүктөрдүн учурдагы абалы жана жыштыгы боюнча кеңири таралгандар 14, орточо санда таралгандар 26 жана эң аз санда – 3 түр кездешээри аныкталган. Алардан фармакологияга сунушталганы 19, элдик дарыгерликте 24 түр дары өсүмдүк колдонулары белгиленди.

КОРУТУНДУ

1. Ички Тянь-Шандын Нарын районунда изилденген популяциялардын курамында гүлдүү өсүмдүктөрдүн 221 түрү аныкталды. Алардын ичинен 46 тукумга, 147 уруу таралганы тастыкталды. Табигый шартта кеңири таралган *Artemisia absinthium*, *Dracocephalum integrifolium*, *Patrinia intermedia* жана *Ziziphora clinopodioides* өсүмдүктөрдүн коомдоштугунда негизги тукумдары: дан өсүмдүктөр – 17, астра гүлдүүлөр – 17, роза гүлдүүлөр – 11, лотиктер–

7, чанактуулар – 10, чатырдуулар – 7, шакардуулар – 8, чакалайчандар – 6, олоң чоптор – 7, эрин гүлдүүлөр – 3, кымыздыктар – 5, кайчы гүлдүүлөр – 4, ал эми 34 уруу өтө аз санда экендиги такталды.

2. *Artemisia absinthium*, *Dracocephalum integrifolium*, *Patrinia intermedia*, жана *Ziziphora clinopodioides* өсүмдүктөрдүн доминантуулугунда жана субдоминантуулугунда 19 группалык ассоциациялык коомдоштктарынын экологиялык-фитоценодикалык мүнөздөмөсү берилди. Бүчүр жана өркүндөрдүн жайгашуусу Раункиер боюнча тиричилик формасынын системалык көрсөткүчтөрү: гемикриптофиттер – 133, фанерофиттер – 21, хамефиттер – 6, терофиттер – 53 жана криптофиттер – 6 түр кездешээри аныкталды.

3. Изилденген аймакта өсүмдүктөрдүн жашоо формалары боюнча: көп жылдык өсүмдүктөр – 145, 1-2 жылдык өсүмдүктөр – 45; бадалдар – 21, дарактар – 2, жарым бадалдар – 2, лианалар – 3 жана мигелер – 3 түр түзөрү аныкталып, нымдуулукка карата экологиялык топтору: ксерофиттер – 65, ксеромезофиттер – 70, мезофиттер – 50, мезоксерофиттер – 12 жана мезогигрофиттер – 24 түрдөн турары белгиленди.

4. *Artemisia absinthium*, *Dracocephalum integrifolium*, *Patrinia intermedia* жана *Ziziphora clinopodioides* сыяктуу дары өсүмдүктөрдүн табигый запастарын (корлорун) эсептеп, ченемдерине баа берилди: *Artemisia absinthium* – жалпы аянты – 49,4 га, орточо түшүмдүүлүгү – 266,2±0,245 кг/га, өндүрүштүк кору – 3303,3 кг, жылдык даярдоо көлөмү 825,8 кг. *Dracocephalum integrifolium* – 48,4 га, орточо түшүмдүүлүгү – 262,1±0,26 кг/га, өндүрүштүк кору – 3212,1 кг, жылдык даярдоо көлөмү 3,8 кг түздү. *Patrinia intermedia* – 45,7 га, орточо түшүмдүүлүгү – 386,4±0,357 кг/га, өндүрүштүк кору – 4363,2 кг., жылдык даярдоо көлөмү – 727,1 кг. *Ziziphora clinopodioides* – 45,5 га, орточо түшүмдүүлүгү – 271,1±0,231 кг/га, өндүрүштүк кору – 1522,1 кг., жылдык даярдоо көлөмү – 380,5 кг.

5. Изилденген *Artemisia absinthium*, *Dracocephalum integrifolium*, *Patrinia intermedia* жана *Ziziphora clinopodioides* дары өсүмдүктөрдүн табигый таралуусунун шарттуу карта-схемасы түзүлдү.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

1. Ички Тянь-Шандын Нарын районунда жайгашкан Каратал, Май-Күнгөй, Кыргоол-Тоо жана Тешик өрөөнүндөгү өскөн пайдалуу дары-дармек өсүмдүктөрүнүн жок болуп кетүү коркунучунун алдын алуу боюнча алар таралган аймактарда жергиликтүү калкка рационалдуу пайдалануу жана туура жыйноо методикалары боюнча семинар, тренингдерди өткөрүп турууну жана облустук маалымат каражаттары аркылуу иш чараларды уюштурууну сунуштайбыз.

2. Патриния дары өсүмдүгүнүн көбөйүсү көп жылды талап кылгандыктан (5- 8-жыл) уругун жыйнап өсүү шартына ылайыкташкан аймактарда өстүргөн аянтчаларды көбөйтүү зарыл. Урукту себээрдин алдында үрөөндүн өнүп чыгуусунун пайызын жогорулатуу жана зыянкеч оорулардан арылтуу үчүн (обработка, протрава) дарылоо иштерин сунуштайбыз. Себеби бул өсүмдүккө жылдан жылга суроо талаптар кобойүүдө, сырьёну жыйноо учурунда кайра кобойуу калыбына келүү үчүн 3/1 б. а. 30% ден кем эмес бөлүгүн калтыруу керек.

3. Республикабыздын аймактарындагы табигый шартта таралган дары өсүмдүктөрдү жыйноо жана сыртка чыгарууну (экспорттоо) илимий багытта жана мамлекеттик деңгээлде бириктирилген базаны түзүү керек.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН ТЕМАСЫ БОЮНЧА ЖАРЫЯЛАНГАН ЭМГЕКТЕР:

1. Омурова К. О. Отражение в произведениях кыргызского устного творчества сведений о полезных растениях, используемых народом [Текст] / К. О. Омурова, Г. М. Долонова, И.С. Содомбеков // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2016. – № 6 (4). – С. 706-709.

2. Омурова К. О. Высокогорные государственные заповедники Кыргызстана (на примере Каратал-Жапырык) [Текст] / К. О. Омурова // Вестник НГУ им. С.Нааматова – Нарын, 2016. – №4. – С. 69-72.

3. Омурова К. О. Ички Тянь-Шань өрөөнүндөгү Каратал-Жапырык мамлекеттик коругундагы өсүмдүктөргө этноботаникалык изилдөөлөр [Текст] / К. О. Омурова // Вестн. НГУ им С.Нааматова – Нарын, 2016. №4. – Б. 72-76.

4. Омурова К. О. Высокогорные государственные заповедники Кыргызстана (на примере Каратал-Жапырык и Сарычат-Эрташский) [Текст] / К. О. Омурова // Международный научный форум “Образование. Наука. Культура”. – Гжель, 2016. – С. 1114-1116.

5. Омурова К. О. Нарын областындагы бийик тоолуу Ички Тянь-Шандагы Каратал-Жапырык мамлекеттик коругунун өсүмдүктөр дүйнөсү [Текст] / К. О. Омурова // Вестн. НГУ им. С.Нааматова – Нарын, 2017. – № 1 – Б. 81-84.

6. Омурова К. О. Бийик тоолуу Ички Тянь-Шандагы өсүмдүктөр ресурстарына этноботаникалык изилдөөлөр (Каратал Мамлекеттик коругунун мисалында) [Текст] / К. О. Омурова // Вестн. КНАУ им К.И.Скрябина. – Бишкек, 2016. – №4 (40). – Б. 84-86.

7. Омурова К. О. Бийик тоолуу Каратал-Жапырык мамлекеттик жаратылыш коргундагы кээ бир пайдалуу дары өсүмдүктөргө мүнөздөмө

[Текст] / К. О. Омурова, Р. Акжолтоева, Т. Смаилова // Известия вузов Кыргызстана. Бишкек, 2017. – №11. – Б. 81-83.

8. Омурова К. О. Лекарственные растения, встречающиеся на территории Каратал-Жапырыкского государственного заповедника [Текст] / К. О. Омурова // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2018. – №5 (1). – С. 190-193

9. Омурова К. О. Ички Тянь-Шань өрөөнүндөгү Каратал-Жапырык мамлекеттик коругунда өскөн дары өсүмдүктөрдүн вегетациялык өсүү процесстериндеги фазалык байкоолорунун мүнөздөлүшү [Текст] / К. О. Омурова // Вестн. ОШМУ. – Ош, 2018. – №2. – Б. 249-253.

10. Омурова К. О. Ички Тянь-Шань өрөөнүндө кездешкен *Artemisia absinthium* L. дары өсүмдүгүнүн табигый запастарын аныктоодогу көрсөткүчтөр [Текст] / К. О. Омурова, И. С. Содомбеков // Известия вузов Кыргызстана. Бишкек, 2018. – №6. – Б. 49-54.

11. Омурова К. О. Нарын районундагы өскөн *Patrinia intermedia Roem et Schult* дары өсүмдүгүнүн табигый запастарын аныктоо [Текст] / К. О. Омурова // ОшМУнун 80-жылдыгына карата эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдарынын жыйнагы. Ош, 2019. –Б. 335-339.

12. Омурова К. О. Нарын районундагы кездешкен *Thymus seravschanicus* дары өсүмдүгүнүн табигый запастарын аныктоо [Текст] / К. О. Омурова, Н.И. Ибраева, А.Т. Жусупбекова // Вестн. КГПУ им. И.Арабаева. – Бишкек, 2019. – №4 – Б. 82-84.

13. Омурова К. О. Изучение биохимического состава лекарственных растений макро и микро элементы Внутреннего Тянь – Шаня на примере (Каратал, Май – Кунгой, Кыргоол, Тешик) [Текст] / К. О. Омурова // Türk Eğitim-Sen Genel Merkezi – Ankara – 2019. – С. 430-435.

14. Омурова К. О. Ички Тянь-Шань өрөөнүндөгү элдик медицинада колдонгон (*Dracocephalum integrifolium* Bunge) дары өсүмдүгүнүн табигый запастарын аныктоо [Текст] / К. О. Омурова, И. С. Содомбеков // Научные исследования в Кыргызской Республике.–Часть I. №1, Бишкек: 2021. Б. 34-39.

15. Omurova K. O. Vegetation and distribution of medicinal plants in the highlands of the Naryn region (inner Tien-Shan) [Текст] / К. О. Omurova // European Journal of Natural History – 2018. – №4. – P. 8 – 11.

Омурова Кенжекул Орозобековнанын «Ички Тянь-Шандагы өскөн дары өсүмдүктөрдүн негизги түрлөрүнө ресурстук мүнөздөмө берүү (Нарын районунун мисалында)» деген темадагы 03.02.01 - ботаника адистиги боюнча биология илимдеринин кандидаты илимий даражасына изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын кыскача

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: фитоценоз, популяция, ценопопуляция, фитоценостика, субдоминанттык, биоморфология, экобиоморфология, формация, фармацевтика.

Изилдөөнүн объекти: Ички Тянь-Шандагы Нарын районунда өскөн дары өсүмдүктөрдүн таралышы жана коомдоштуктары.

Изилдөөнүн предмети: Ички Тянь-Шандын Нарын районунда таралган дары өсүмдүктөрдүн табигый корлору.

Изилдөөнүн максаты: Ички Тянь-Шандагы Нарын районунда таралган дары өсүмдүктөрдүн ата мекендик фармацевтика өндүрүшүндө колдонуу үчүн табигый корлорун изилдөө.

Иштин негизги усулдары: талаа шартында геоботаникалык, маршруттук-рекогностикалык.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы: Биринчи жолу *Artemisia absinthium* L., *Dracocephalum integrifolium* Benge., *Patrinia intermedia* Roem et Schult жана *Ziziphora clinopodioides* Lam. дары өсүмдүктөрдүн түрдүү формациядагы ценопопуляциясы, таралуусу изилденди; Дары өсүмдүктөрдүн нымдуулукка карата тиричилик формалары изилденип классификацияга салынды; Өсүмдүктөрдүн коомдоштуктарынын экологиялык группаларынын көрсөткүчтөрү аныкталды; Изилденүүдөгү дары өсүмдүктөрдүн таралуу аймактары, түшүмдүүлүгү, табигый запастары (корлору) аныкталып жыйноо ченемдери бааланды; Дары өсүмдүктөрдүн таралган аймагынын карта-схемасы түзүлдү.

Колдонууга сунуштар: Изилдөөнүн жыйынтыгында дары өсүмдүктөрдүн дарылык касиети боюнча өсүмдүктөрдүн саламаттыкка тийгизген фармакологиялык таасирине жараша сарамжалдуу пайдалануу сунушталат.

Колдонуу чөйрөсү: илимий жыйынтыктарды ботаника, экология багытында изилдөөчүлөр, фармацевтика өндүрүшүндө жана жаратылышты коргоо мекемелеринде илимий материал катары колдоно алышат.

РЕЗЮМЕ

диссертации Омуровой Кенжекул Орозобековны на тему: «Ресурсная характеристика основных видов лекарственных растений Внутреннего Тянь-Шаня (на примере Нарынского района)» на соискание ученой степени кандидата биологических наук по специальности 03.02.01 – ботаника

Ключевые слова: фитоценоз, популяция, ценопопуляция, фитоценостика, субдоминанты, биоморфология, экобиоморфология, формация, фармацевтика.

Объект исследования: распространение лекарственных растений и их сообщества Нарынского района Внутреннего Тянь-Шаня

Предмет исследования: Естественные запасы лекарственных растений в Нарынском районе Внутреннего Тянь-Шаня.

Цель исследования: Изучение естественных запасов лекарственных растений, распространенных в Нарынском районе Внутреннего Тянь-Шаня, для использования в отечественной фармацевтической промышленности.

Методологическая основа исследования: полевые, геоботанические и маршрутно-рекогностические.

Полученные результаты и их новизна: Впервые были исследованы ценопопуляция и распространение лекарственных растений различной формации *Artemisia absinthium* L., *Dracocephalum integrifolium* Benge., *Patrinia intermedia* Roem et Schult и *Ziziphora clinopodioides* Lam.; Классифицированы жизненные формы исследуемых видов растений, по отношению к влаге; Определены показатели экологических групп в изучаемых сообществах; Впервые определены естественные запасы, урожайность и нормы заготовок изучаемых лекарственных видов; Составлена карта-схема распространения изучаемых видов лекарственных растений.

Рекомендация по использованию: По итогам исследования были разработаны рекомендации по бережному использованию природных дикорастущих лекарственных растений изучаемого объекта, в связи лечебными свойствами, сформированных вследствие процесса жизнедеятельности растений и в связи с их фармакологическим воздействием на организм.

Сферы использования: Научные результаты могут быть использованы в качестве информации исследователями в сфере ботаники, экологии, фармацевтического производства и учреждений охраны природы.

SUMMARY

For the thesis of Omurova Kenzhekul Orozobekovna on the topic: "Determination of the resource characteristics of the main types of medicinal plants of the Inner Tien Shan (in the Pimer, Naryn region)" for the degree of candidate of biological sciences in the specialty of 03.02.01 – botany

Key words: phytocenosis, population, cenopopulation, phytocenotics, subdominants, biomorphology, ecobiomorphology, formation, pharmaceuticals.

Object of study: medicinal plants that occupy a dominant position in different plant communities located at different heights above sea level.

Subject of study: Natural reserves of medicinal plants of the Inner Tien Shan in the Naryn region.

The purpose of the study: Study of natural stocks of medicinal plants common in the Naryn region of the Inner Tien Shan for use in the domestic pharmaceutical industry.

Methodological basis of the study: field, geobotanical and route reconnaissance.

The results obtained and their novelty: The cenopopulation and distribution of medicinal plants of various formations *Artemisia absinthium* L., *Dracocephalum integrifolium* Benge., *Patrinia intermedia* Roem et Schult and *Ziziphora clinopodioides* Lam. were studied for the first time; The life forms of the studied plant species are classified in relation to moisture; The indicators of ecological groups in the studied communities were determined; For the first time, natural reserves, productivity and harvesting norms of the studied medicinal species were determined; A map-scheme of the distribution of the studied species of medicinal plants has been compiled.

Recommendation for use: Based on the results of the study, recommendations were developed for the careful use of natural wild medicinal plants of the object under study, in connection with the medicinal properties formed as a result of the vital activity of plants and in connection with their pharmacological effects on health.

Spheres of use: Scientific results can be used as information by researchers in the field of botany, environmentalists, pharmaceutical industry and environmental institutions.

Форматы 60x84 1/16. Колөмү 1,5 б.т.
Офсет кагазы. Офсеттик басма. Нускасы 100 экз.

ЖИ «Сарыбаев Т.Т.»
Бишкек ш., Раззаков көчөсү, 49
т. 0 708 058 368

